

OSMANLI DEVLETİ'NDE ESNAF GEDİKLERİNİN HUKUKİ ESASLARI, GELİŞİMİ VE İLGASI*

Doç. Dr. Nuran KOYUNCU**

LEGAL BASIS, DEVELOPMENT AND REPEAL OF CRAFTSMEN GEDİK IN THE OTTOMAN EMPIRE

ÖZ

Osmanlı Devleti'nde gedik askeri, idari, iktisadi ve hukuki alanlarda farklı anlamlarda kullanılan bir terim olarak karşımıza çıkar. Aynı zamanda bir İslam hukuku terimi olan gedik kaynaklarda bir tasarruf hakkı veya sınırlı aynı bir hak olarak düzenlenir. Osmanlı uygulamasına bakıldığında gedik özellikle on sekizinci yüzyıldan sonra İslam hukukundaki tasarruf hakkı anlamının dışına çıkarak esnaf kesiminde sahip olunan bir imtiyaz veya ayrıcalığı ifade etmiştir.

* Bu makale, 2. Uluslararası Hukuk Tarihi Sempozyumunda sunulmuş olan bildirinin üzerinde çalışılarak düzenlenmiş halidir.

Yayın Kuruluna Ulaştığı Tarih: 07.06.2018

Kabul Edildiği Tarih: 16.08.2018

DOI Numarası: [10.15337/suhfd.431651](https://doi.org/10.15337/suhfd.431651)

** Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Tarihi Anabilim Dalı, Öğretim Üyesi

E-mail Adresi: nkoyuncu@konya.edu.tr

ORCID ID: [0000-0002-6696-9733](https://orcid.org/0000-0002-6696-9733)

Dolayısıyla hukuki bir terim olarak gedik, Osmanlı Devleti'ndeki inhisarilik anlamını kazanıncaya kadar bilinen ve uygulanan bir kurumdu. Makalede gedik'in Osmanlı Devleti'nde esnaf arasında yaygın olarak kullanıldığı hukuki veya iktisadi anlamı ile gelişimi ve ilgası üzerinde durulacaktır.

ANAHTAR KELİMELEER: Gedik, Esnaf Gediği, İslam Hukuku, Osmanlı hukuku, Esnaf hakları.

ABSTRACT

In the Ottoman Empire, the gedik is a term used in military, administrative, economic and legal fields in different meanings. Gedik, at the same time which is Islamic law concept, regulated as a right of disposal or a limited right in legal resources. In Ottoman practice, gedik expressed a privilege or prerogative, which is held in the trades section, especially after the 18th century, out of the meaning of the right of disposal in Islamic law. In this article development, repeal and legal or economic meaning, as commonly used by tradesman in the Ottoman Empire, of gedik will be discussed.

KEY WORDS: Gedik, Gedik of craftsmen, Islamic law, Ottoman law, Rights of craftsmen.

GİRİŞ

İslam hukukunda gedik, bir tasarruf hakkını, sınırlı aynı bir hakkı ifade eder. Osmanlı uygulamasında ise gedik on sekizinci yüzyıldan itibaren esnaf kesiminde "inhisar usulü"nü kabulüyle İslam hukukundaki tasarruf hakkı anlamının dışına çıkarak esnafa verilen imtiyaz veya ayrıcalık için kullanılmıştır. Dolayısıyla hukuki bir terim olarak gedik, Osmanlı Devleti'ndeki inhisarilik anlamını kazanıncaya kadar bilinen ve uygulanan bir kurumdu.

Osmanlı Devleti'nde gediklerin esnaf sisteminin gelişimine uygun olarak iktisadî ve hukukî haklar içeren önemli bir müessese olarak ihdas edildiği görülmektedir. İktisadi açıdan gedik bir esnaf ya da zanaatkârlığın belirli bir yerde, belli sayıda dükkân tarafından icra edilebilmesi anlamını taşır. Esnaf elindeki gediği, rehin edebilmekte ve tüccardan veresiye aldığı mala karşılık gösterilebilmekteydi. Dolayısıyla gedikler esnaf için bir tür kredi vasıtası oluşturmuş durumdaydı. Loncanın verdiği ruhsat ile dükkân açabilme yetkisi kazanan esnafın dükkân için yapacağı kira akdi kiralayanın kiracıyı seçme hakkının bulunmayışı, uzun süreli oluşu ve varislere geçebilmesi gibi özellikleriyle normal kira akitlerinden ayrılmaktaydı. Diğer yandan oluşturulan

gedik hukuku çerçevesinde gediklerin, mülkiyet hakkının tanıdığı yetkilere benzer şekilde alınıp satılabilmesi veya terekeye dâhil edilebilmesinin mümkün olması bu kurumu daha da geliştirdi¹.

Osmanlı hukukunda istisnai olarak meşruiyeti kabul edilen gedik usulü, ticarete inhisar usulünün 1853 yılında kaldırılmasıyla imtiyaz ve ruhsat anlamını kaybetti. Bu tarihten sonra eskiden olduğu gibi tasarruf hakkı olarak kabul edildi. 1861 tarihli Gedik Nizamnamesi ile de bazı sınırlamalara tabi tutulan gedik hakkı, 1913 yılında “gediklerin ilgasına ilişkin kanun-u muvakkat” ile tasfiye sürecine girmiştir².

Bu çalışmada gedikğin Osmanlı uygulamasındaki farklı anlamları üzerinde kısaca durulduktan sonra İslam-Osmanlı hukuk tarihindeki anlamı, gelişimi ve özellikle de Osmanlı hukukunda ve uygulamasında yaygın olarak kullanıldığı esnaf sistemindeki inhisarilik veya imtiyaz anlamı üzerinde durulması hedeflenmektedir.

I. OSMANLI DEVLETİ'NDE GEDİĞİN FARKLI KULLANIM ALANLARI

Sözlükte eksik kusur, yıkık yer, çatlak veya aralık anlamlarına gelen gedik³, Osmanlı Devleti'nin askeri, idari, mali ve hukuki alanlarında farklı anlamlarda kullanılan bir terimdi⁴.

Bunlardan birincisi gedikğin Osmanlı Devleti'nde askeri alanda tanınan bir ayrıcalığı veya rütbeyi ifade etmesidir. Askeri alanda hususi gedik defterlerinin tutulup, gedik tevcihlerinin yapıldığı görülmektedir⁵. Yeniçeri veya yayabaşı gedikği şeklinde de isimlendirilen bu tür gedikler belirli bir bölgede görevlendirilen veya belirli bir hizmet için istihdam edilen askerlere

¹ KAL'A Ahmet, “Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla ilgili Genel Bir Değerlendirme”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C.1, Sy. 1, İstanbul, 2003, s. 250.

² AKGÜNDÜZ Ahmet, “Gedik”, TDVİA, C. 13, 1996, s. 542.

³ BERKİ Ali Himmet, “Hukuk Esaslarına Uymayan Müesseseler Gedik”, Adalet Dergisi, Yılı: 54, 1963, s. 1159; TDK, Türkçe Sözlük, www.tdk.gov.tr, erişim 10.01.2016.

⁴ BULUŞ Abdülkadir, “Gedik”, Ahilik Ansiklopedisi, C. I, Ankara, 2014, s. 423; AKGÜNDÜZ, Gedik, s. 542.

⁵ AKGÜNDÜZ Ahmet, “Osmanlı Hukukunda Gedik Hakkının Menşei ve Gedik Hakkıyla İlgili Ebüssuud'un Bir Risalesi”, Türk Dünyası Araştırmaları, Şubat 1987, s. 150.

tevcih edilirdi⁶. Askeri alanda kullanılan bu gediklerin hisar gediği⁷, kale mustahfiz gediği ve topçu gediği gibi çeşitleri bulunmaktaydı⁸. Zamanla mahlûl hale gelen gedikler yerli tebaaya verilerek sivil halka geçiş süreci başlatıldı⁹. Tımar gediklerinin en önemli özelliği gedik sahiplerinin asker beslemekle (cebelü) mükellef olmamalarıydı¹⁰. Ayrıca her padişah değişikliğinde beratlarının yenilenmesi zorunluluğu bulunuyordu¹¹. Gedikli tımarlar, normal tımarlardan farklı olarak ancak hizmeti bulunanlara ya da yarar sağlayanlara kısaca hak edenlere tevcih edilebilirdi¹². Topçu gediklerinin imtihan ile dağıtılması¹³ ve yarar göstermeyenlerin ya da savaşmaya gücü olmayanların gediklerinin ellerinden alınabilmesi, askerlik hizmetinden muaf olmaları sebebiyle yaşı küçüklere ya da gayrimüslimlere gedik tevcih

⁶ http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/12_nolu_muhimme_2.pdf, madde 915, 918.923.

⁷ http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/12_nolu_muhimme_2.pdf, madde, 1014.

⁸ http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/12_nolu_muhimme_2.pdf, madde, 1012.

⁹ http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/12_nolu_muhimme_2.pdf, madde 1008.

¹⁰ SERTOĞLU Midhat, Osmanlı Tarih Lûgatı, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1986, s. 121.

¹¹ ÇAKIR Baki, Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl), İstanbul, Kitapevi, 2003, s. 167.

¹² "...İmdi; gedük tîmâr gibi olmayup yarar olanlara arz olunmak lâzîm olmağın buyurdum ki: Vusûl buldukda, bu makûle mahlûl gedük vâkı' oldukda gedükleri bozmayup yarar Rûm yiğitlerine arzleyesin." Erişim:http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/12_nolu_muhimme_2.pdf, madde 1055; düklerin hıdmete kâdir âhar kimesneye virüp istihdâm eylesin,http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/7_nolu_muhimme_3.pdf, madde 2016.

¹³ http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/12_nolu_muhimme_2.pdf, madde 1098, 1127.

edilmemesi¹⁴ gibi kriterler bu hususu doğrulamaktadır¹⁵. Bu şekilde devletin gediğin kimlere tevcih edileceği konusunda çeşitli müdahalelerde bulunabildiği görülmektedir.

Örneğin *kul gediklerinin Araplara ve yerlilere verilmesi istenmeyip sadece işe yarar Türkistan ve Kürdistan yiğitleriyle Rum ademlerine verilmesi konusunda Beylerbeyi'ne uyarılar yapılmıştır*¹⁶. Bağdat beylerbeyine yapılan bir başka uyarıda ise *boşalan gediklerin verileceği kimselerin, askeri kesimden olmasa da harbe ve kılıca yarar yiğitler olması istenmiş, hizmete gücü yetmeyecekler ve Kürd taifesine verilmemesi emredilmiştir*¹⁷. Şam beylerbeyine yazılan hükümde ise *mazul beylerbeyi döneminde kazanılmış olan gedik haklarının görmezden gelinmemesi ve korunması istenmiştir*¹⁸. Gedik verilirken aranan niteliklerin dönemsel şartlara göre değiştiği görülmektedir.

Gedik tımarlarının tevcihinde söz sahibi olan beylerbeyi, merkezin bu konudaki denetiminin önemli bir aracı konumundaydı. Zaman zaman bu tür gediklerin tevcih ve geri alınmasında beylerbeyi yanında sancakbeyleri de yetkili kılınmıştır. Merkezin sıkı kontrolü yanında gedik tevcihinde esas olarak bu iki yerel birimin etkili olduğu görülmektedir¹⁹. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla zaman zaman gedik tevcihiyle ilgili sahte mühür ve evraklarla yapılan usulsüzlükler ile karşılaşmış ve bu tür olumsuzluklar merkez birimlerinin

¹⁴ "Göresin; vâkı' ise ol asıl İslâm'ı nâ-ma'lûm kimesnelere ve sekiz-tokuz yaşında oğlanlara bilâ-emr gedük virilmiş ise anun gibilerün gedüğü kal'a-i mezbûrede irişmiş kul-oğullarına ve sâyir ma'zûl olan müstehiklara tevcih idüp lâzîmü'l-arz olanı yazup bildüresin." www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/7_nolu_muhimme_3.pdf madde 2149.

¹⁵ http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/12_nolu_muhimme_2.pdf, madde 1177.

¹⁶ http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/5_nolu_muhimme/, madde 65

<http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/6%20NUMARALI%20M%C3%9CH%C4%B0MME.pdf>, madde 63.

¹⁸ www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/6_NUMARALI_MÜHİMME.pdf, madde 128.

¹⁹ www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/6_NUMARALI_MÜHİMME.pdf, madde 184.

uyarıları ile düzeltilmeye çalışılmıştır²⁰. Yine konuyla ilgili halkın şikâyetleri bölge kadıları vasıtasıyla soruşturularak gerekli tedbirler geciktirmeden alınmıştır²¹.

Gedik adının yoğun olarak kullanıldığı ikinci alan ise Osmanlı sarayıydı ve saray görevlileri arasındaki önemli bir rütbeyi veya kıdemi ifade ederdi. Sarayda idari memur ve hizmetlilerin reisine gedikli denilmekteydi²². Enderun katmanlarında belirli kişilere verilen bu rütbe ayrıca saray hizmetlileri arasında müteferrika ünvanlı hizmetlilerin önemli bir kısmını oluştururdu. Aynı şekilde padişahın koruma görevinde bulunan solaklar gedikli statüsündeydi. Haremdeki kıdemli cariyelere gedikli cariye deniliyordu²³. Saray görevlileri dışında gedığın önemli bir rütbeyi işaret ettiği alanlar da bulunmaktaydı. Örneğin Divan-ı hümayun çavuşlarının kıdemlileri “gedikli divan çavuşu” ünvanını taşırdı. Kısacası bu terim Osmanlı Devleti'nde genel olarak kadrolu olan görevlileri veya bir makam veya mevkii uzun süre dolduran kıdemli kişileri karşılamaktaydı²⁴. Son olarak gedik daha yaygın olarak hukuki ve iktisadi bir terim olarak kullanılmıştır.

²⁰ http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/5_nolu_muhimme_ozet_indeks.pdf.

²¹ “Dergâh-ı Mu'allâm çavuşlarından (...) zîde kadruhûvarıcak, bu husûsı onat vechile dikkat ü ihtimâm ile hak üzere teftîşü tefahhus kılup göresiz; fi'l-vâkı' arzolunduğı üzere mezkûrlarun gedüklerin ağalarınun haberi yoğiken ve hıdemât-ı lâzımelerin edâ iderler iken bilâ-sebeb âhara ve kendü âdemlerine ve akçasın aldığı kimesnelere virmişmidür, niçedür, yohsa gedükleri alınanlarun her birinün bir sebebi olup müstehikk-ı azl iken âhara virilmekle mi şirret iderler; tamâm vâkıf u muttali' olup gavrine irişüp dahı sıhhati ve vukû'ı üzere hakikat-i hâli ale't-tafsîl yazup bildüresiz. Ammâ; bir cânibe meyl ü muhâbâdan ve hilâf-ı vâkı' kazıyye arz olunmakdan ziyâde hazer idüp tamâm hak üzere olasız.”
http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/6_NUMARALI_Muhimme.pdf, madde 119.

²² AKGÜNDÜZ, Ebüssuud'un Bir Risalesi, s. 150; BULUŞ, Gedik, s. 423.

²³ SERTOĞLU, Lûgat, s. 121.

²⁴ ÖZCAN Abdülkadir, “Gedikli”, TDVİA, C. 13, s. 548; KARAMURSAL Ziya, Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, Ankara, TTK, 1989, s. 132; SERTOĞLU, Lûgat, s. 121.

II. İSLAM-OSMANLI HUKUKUNDA GEDİK

İslam hukukunda gediğin temelini "sükna", "girdar" veya "hulüv" denilen tasarruf hakları teşkil eder²⁵. Bu başlıkta gediğin İslam ve Osmanlı hukukundaki tarifi ve hukuki zemini üzerinde durulacaktır.

Osmanlı hukukunda gediğin intifa hakkı olarak kabulü ile ilgili hukuki zeminin Ebussuud'un önce Rumeli kazaskeri iken verdiği fetvalara dayandırıldığı daha sonra da ilgili fetvaların şeyhülislamlığı döneminde padişaha arz edilip onaylanmasıyla oluşturulduğu görülmektedir²⁶.

Girdar, *"mukâtaalı vakıf arazi yahut mîrî arazi üzerinde bu arazinin mutasarrıfı tarafından meydana getirilen ve sahibine 'hakk-ı karâr' veren mülk bina, ağaç ve benzeri şeylere"* denir. Ebussuud girdarın sükna ile aynı anlama geldiğini ifade etmiştir. Hulüv ise daha çok Mısır'da görülen bir uygulamadır ve gediğe benzeyen bir tasarruf şeklidir ve *"bir gayri menkulün rakabesi üzerinde, o akar lehine tamir veya başka bir maksatla verilen belli bir meblağ para karşılığında mâlik olunan mücerret menfaat yani intifa hakkı"* şeklinde tanımlanmıştır²⁷.

Gediğin esnaflar arasında kullanımından önceki evrede Osmanlı uygulamasında görülen gedik hakkı, İslam hukukçularınca sükna olarak adlandırılmaktaydı. Nasıl ki arazi üzerindeki hakkı kararı tanınan bina ağaç gibi mülk aksama girdar adı verilmekteyse aynı şekilde bina ve dükkânların içerisine yerleştirilen bir sanata mahsus gerekli alet ve edevata da sükna denilmekteydi. Hukukçular bunun *"esnafın vakıf dükkânlarda mütevellinin izni"*

²⁵ "Oturma hakkı, Türk Medeni Kanunu'nun 823-825. maddelerinde düzenlenmiştir. Buna göre, bir binanın tamamında veya bir bölümünde, bir kişiye oturma hakkı veren, konut olarak ondan yararlanma hakkı veren bir irtifak hakkıdır. 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu'nun 823. Maddesi; Oturma hakkı, şahsın kişiliği ve kişisel ihtiyaçları nazara alınarak sadece o kişinin ihtiyaçlarını gidermek amacı ile onun lehine kurulabilen bir irtifak hakkıdır. Bu sebeple eşyaya bağlı olarak kurulamamaktadır." AKİPEK J. G., Türk Eşya Hukuku (Sınırlı Ayni Haklar), Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, Yayın No: 350, 1974, s. 116; AYBAY A / HATEMİ H., Eşya Hukuku Dersleri, İstanbul, İUSBF Yay, 1981, s. 173; AKGÜNDÜZ, Gedik, s. 542.

²⁶ Ebussuud ayrıntılı fetvasından sonra şöyle bir talepte bulunmuştur. "zikrolunan ahkâmın mesâilü yerli yerinde tahrir olundu. Ümiddür ki, nazar-ı şerifleri müteallik olub ona göre fetva-yı şerife sadaka oluna ki, memalik-i Osmaniye'de amme-i reâyânın sükna (gedik) hususunda fetvây-ı şerife kemâl-i ihtiyaçları vardır". AKGÜNDÜZ Ahmet, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, 1. Kitap, İstanbul 1990, s.

²⁷ AKGÜNDÜZ, Gedik, s. 541.

ile ve karar şartıyla bina ettikleri raf, sandık, dolap gibi alet ve edevat" olduğunu belirtirler²⁸. Sözlük anlamı "oturma" olan süknâ, Hanefilere göre bir tür bağıştır ve mülkiyet, sahibine ait olup mesken, bağışlananın elinde âriyet olarak kalmaktadır. Malikilere göre de süknâ, bağışlanan şahsın ölümüne veya neslinin tükenmesine kadar tahsis edilmişse, bunlar ölünce süknâ hakkı bağışlayan veya onun en yakın mirasçısına geri döner²⁹. Süknâ terimi sözlük anlamıyla daha çok İslam aile hukukunda kullanılmış ve kadının boşanması durumunda elde ettiği nafaka ve oturma hakkı bahsinde geçmiştir³⁰. Bu terim gedik adıyla esnaf ve sanatkârlar için kullanıldığında ise farklı bir anlam kazanmıştır³¹.

Gedik mutasarrıfı, gediğin bulunduğu gayrimenkulde hakkı kararı bulunan müstecirdir³². Mutasarrıf, ecrimisil ödediği müddetçe bina ve dükkânlar üzerinde sınırlı aynı bir hakkı mevcuttur³³. Gedik denilen aletlerin bulunduğu yere gediğin mülkü, mülk sahibine verilen kiraya ise mülk kirası denilirdi. Mülk kirası iki ayrı ödemeden oluşmaktaydı. Birincisi gediğin talibine ihale ve tefvizinde, üzerinde bulunduğu gayrimenkulün malikine ödenen ve o yerin kıymetine yakın miktarda peşin alınan "gedik muaccesesi"dir. İkincisi ise "gedik müeccesesi" denilen ve yine gedik mülkünün sahibine her ay veya her sene ödenen miktardır³⁴.

İslam hukukçuları süknâ girdar veya hülûve bağladıkları gediğin, hukuki temelini hakkı karar olduğunu ifade ederler. Buna göre bu hak, vucüb-u karar denilen ve bir akar üzerindeki bina ve ağaç gibi menkullerin sahibinin akar üzerinde sahip olduğu tasarruf hakkıdır. Öyle ki gayrimenkul üzerindeki bu tasarruf hakkının menkul sahibi dışında başka birine devredilmesi mümkün değildir³⁵.

²⁸ AKGÜNDÜZ, Ebüssuud'un Bir Risalesi, s. 153.

²⁹ ŞENER Abdülkadir, İslam Hukukunda Hibe, Ankara, AÜİFY, 1984, s. 65.

³⁰ Bkz. Hacı Mehmet GÜNAY, " Süknâ", TDVİA, C. 38, 2010, s. 48.

³¹ AKGÜNDÜZ, Ebüssuud'un Bir Risalesi, s. 153.

³² ERDOĞAN Mehmet, Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2010, s. 157.

³³ AKGÜNDÜZ, Ebüssuud'un Bir Risalesi, s. 153.

³⁴ ERDOĞAN, s. 157.

³⁵ AKGÜNDÜZ, Ebüssuud'un Bir Risalesi, s. 151.

Yukarıda izah ettiğimiz şekliyle öncelikle vakıf mülklerinde uygulanmaya başlanılan gedik hakkı ifade edildiği üzere 1555 yılında Ebussuud'un Kanuni Sultan Süleyman'a sunduğu risalesiyle resmiyet kazanmıştır. Ayrıca Ebussuud'un risalesinde daha önce gediğin mülkiyet konusu mal sayılamayacağı ve dolayısıyla mirasçılara intikal edemeyeceği yönündeki uygulama ilga edilerek gedik denilen alet ve edevatın gayrimenkul hükmünde menkul mal kabul edilmesini ve hakkı karar sebebiyle mülkiyet hükümlerinin bunlar için de geçerli olacağı müdafaa edilmiştir. Dolayısıyla gedik hakkının Osmanlı uygulamasındaki temeli esasen bu risale ile atılmış ve resmi hale getirilmiştir³⁶.

III. ESNAF GEDİĞİ

Osmanlı uygulamasında gedik, esnaf arasında inhisar usulünün kabulü ile İslam hukukundaki temel anlamının dışına çıkmış ve esnaf kesiminde sahip olunan bir "inhisarı" veya bir imtiyazı ifade etmiştir.

Gedik konusunda tarihi kaynaklarda iki tanım ön plana çıkmaktadır. Birincisi Süleyman Sudi'nin "*gedik denilen şey adeta bir inhisar veya bir imtiyaz demekten ibarettir ki sahiplerinin işleyeceği işi başkaları işlemek ve satacağı şeyi başkaları satmamak şartıyla taraf-ı hükümetden virilen senedin icray-ı ahkâmıdır*"³⁷. Diğer tanım Sıdkı'ya aittir. Buna göre "*evâilde usta çıkmaklığa ve âlât-ı sanâiye gedik nâmı verilmiş ise de gediği böyle ustalık hakkı veya âlât-ı sanâi diye ta'rif etmekden icray-ı sanat ve ticaret idebilmek selâhiyeti diye ta'rif eylemek daha münasip olur*"³⁸.

Anlaşılabileceği üzere bu tanımlar gediğin daha ziyade inhisar anlamına vurgu yapmaktadır. Bu anlamdaki gedik, Osmanlı esnaf düzeninde meydana gelen bazı gelişmelere paralel olarak şekillenmiş ve bir zaruret neticesinde ve bazı iktisadi nedenlerle oluşturulmuştur³⁹.

³⁶ AKGÜNDÜZ, Ebussuud'un Bir Risalesi, s. 154.

³⁷ ERGİN Osman Nuri, Mecelle-i Umûr-ı Belediye, İstanbul, İ.Büyük Şehir Yay,1995, C. 2, s. 652; Süleyman SUDİ, Defter-i Muktesid, İstanbul, 1307, C. 1, s. 96. (KAL'A, İstanbul Esnaf Birlikleri, s. 56'dan naklen)

³⁸ SIDKI, Gedikler, İstanbul, 1325, s. 20. (KAL'A, İstanbul Esnaf Birlikleri, s. 56'dan naklen); ERGİN, Umûr-ı Belediye, s.641.

³⁹ KAL'A, Osmanlı Esnafı Değerlendirme, s. 250; SERTOĞLU, Lûgat, s. 120.

A. Esnaf Gediğinin Gelişimi

Esnaf gediği günümüzde artık yer almasa da geçmişte henüz liberal iktisat anlayışının yerleşmediği bir dönemi temsil etmesi bakımından dikkat çekmektedir. Zira devletin bu dönemde herkesi kendi sınıfı içerisinde tutmak ve sınıflar arası geçişi önleme çabaları incelenmeye değer görünmektedir⁴⁰.

Osmanlı uygulamasında özellikle belirli bir dönemden sonra ticaret inhisara tabi tutulmuş ve ticaret yapacakların sayıları sınırlanmıştı. Bu noktada gediğin klasik dönemdeki alet ve edevat ve üzerinde sahip olunan hakkı karar anlamı, esnafın sanat ve ticaret yapabilme salahiyetine dönüştürüldü. Zira esnaf, hakkı karara sahip olduğu alet ve edevatı devir veya ferağ ettiğinde, sanat ve ticaret yapabilme yetkisini de devretmiş oluyordu⁴¹.

Osmanlı Devleti'nde esnaf ve zanaatkârlar lonca adı verilen bir teşkilatlanmaya sahipti⁴². Bu kurum ahilik kurumuna dayanmakla birlikte ondan oldukça farklı özelliklere sahipti⁴³. Osmanlı egemenliğindeki Müslüman olmayan kesimin çoğalması, sanat dallarının çeşitlenmesi esnaf arasındaki müslim-müslim olmayan ayrımını kaldırmış 17. Yüzyıldan itibaren gedik şeklindeki ortak çalışma alanlarını doğurmuştur⁴⁴. Her loncanın başında asil sorumlu ve otoritelerin muhatabı durumundaki kethüda, onun yardımcı olan

⁴⁰ İNALCIK Halil, Devlet-i Aliye, İstanbul, T.İ.B Kültür Yay, 2009, s. 256.

⁴¹ BERKİ, Uymayan Müesseseler, s. 1159.

⁴² "Ahiler Anadolu'nun iktisadi hayatını teşkilatlandırır gruplardır.", TABAKOĞLU Ahmet, "Osmanlı İctimaî Yapısının Hatları", Osmanlı 4 Toplum, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 20; "Ahi teşkilatının Osmanlı Devleti esnaf ve zanaatkârları üzerindeki etkileri XV. yüzyılın ortalarından sonra azalmıştır." ŞEN Murat, "Osmanlı Devleti'nde Sosyal Güvenlik: Ahi Birlikleri, Loncalar, Vakıflar", Çimento İşveren Dergisi, C. 16, Sy. 6, Kasım 2002, s. 27.

⁴³ Kazıcı, "özellikle Fatih devrinden itibaren Ahilik siyasi bir güç olmaktan çıkarak esnaf birliklerinin idari işlerini düzenleyen bir teşkilat halini aldı. XVIII. yüzyıldan XX. yüzyıl başlarına kadar teşkilatın gedik(lonca) adını aldığı söyleniyorsa da 1824 tarihli Selanik ile ilgili bir arşiv belgesinde (BA, Cevdet-Zabtiye, nr. 266) ve Ahi Evran Zaviyesi'nden bahseden bir takrirde (BA, Cevdet-Belediye, nr. 5 I 50).ahi baba, ahilik, yiğitbaşı, üstatlık, kethüdalık gibi Ahiliğe ait terimlerin kullanılması bu ismin uzun süre devam ettiğini göstermektedir" demektedir. KAZICI Ziya, "Ahilik", TDVİA, C. 1, 1988, s. 540 vd.

⁴⁴ ÇAĞATAY Neşet, "Fütüvvetnameler nedir, niçin düzenlenmişlerdir?", Makaleler ve İncelemeler, Konya, Selçuk Üniversitesi Yay, 1983, s. 127 vd; bkz. ÇAĞATAY Neşet, "Fütüvvet –Ahi Müessesesinin Menşei Meselesi", AÜHFD, C. I, 1952, s. 59-84; ŞEN, Sosyal Güvenlik, s. 27.

ve iç işleriyle ilgilenen yiğitbaşı ve daha çok dinsel otorite olan şeyh bulunmaktaydı⁴⁵. Osmanlı Devleti'nde ticaret ve zanaatla uğraşmak belirli kurallara tabiydi. Kişiler istedikleri ticaret ve zanaat alanıyla uğraşamazlar ve istedikleri yerde veya biçimde çalışamazlardı. Her esnaf ve zanaat alanı belirli bir nizama sahip olarak kendi içinde örgütlenmiş durumdaydı. Bu şekilde teşkilatlanan bir grubun, üretim faaliyetinde bulunabilmesi, faaliyet gösterdiği alanda aynı üretimi yapan veya aynı tekel haklarını daha önce elde etmiş başka bir esnaf birliğinin bulunmamasına bağlıydı. Uygulamada çıkabilecek karışıklıklar ise kadının müdahalesi ya da Divan-ı hümayuna yapılacak itirazlarla gideriliyordu⁴⁶. Yeni esnaf gruplarının kuruluşunda belirli bir nizama sahip olma gerekliliği genellikle eski nizamların devam ettirilmesi şeklinde aşıyor, hiyerarşik yapılanması ise otoriteyi elinde tutacak kethüdanın seçimi veya merkez tarafından tayini yoluyla sağlanıyordu⁴⁷.

Lonca denilen bu yapılanmanın da kendine özgü gelenek ve kuralları bulunuyordu. Örneğin loncaya girmek için iş hayatına ilk olarak çıraklık ile başlanır, belirli bir tecrübe ve eğitimden sonra dükkân sahibi veya usta olunabilirdi⁴⁸. Dolayısıyla çeşitli meslekleri içine alan loncaların üyeleri usta, kalfa ve çırak olarak üç dereceye bölünmüşlerdi⁴⁹. Ancak yukarıda ifade ettiğimiz gibi dükkân sahibi veya usta olabilmek için sadece loncaya girmek belirli bir eğitimden geçmek de yeterli değildi. Belirli meslek mensuplarının o işle uğraşabilmesi gediğe sahip olmasına bağlıydı⁵⁰. Zaten esnaflar arasında tekel ve imtiyazı ifade eden gedik, bu hak sahiplerinin işleyeceği ya da satacağı

⁴⁵ MANTRAN Robert, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I, (çev. Server Tanilli), İstanbul, Say Yay, 1991, s. 265.

⁴⁶ BAYRAM Selahattin, "Osmanlı Devleti'nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilatı ve Esnaf Loncaları", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sy. 21, 2012, s. 107.

⁴⁷ ÖZKAYA Yücel, XVIII. yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara, Aslımlar Matbaası, 1985, s. 209 vd.

⁴⁸ TABAKOĞLU Ahmet, "Türk Çalışma Hayatında Fütüvvet ve Ahilik Geleneği", İktisat Tarihi Toplu Makaleler I, İstanbul, Kitabevi, 2005, s. 344.

⁴⁹ MANTRAN, Osmanlı İmparatorluğu, s. 265.

⁵⁰ ÜÇÖK Coşkun - MUMCU Ahmet - BOZKURT Gülnihal, Türk Hukuk Tarihi, Ankara, Turhan Kitabevi, 2014, s. 283; ARABACI Caner, "Kefil", Ahilik Ansiklopedisi, C. II, Ankara, 2014, s. 59.

işi başkasının yapamaması anlamına geliyordu⁵¹. Dolayısıyla gedik sahibi olmayanlar ehil olsa bile o işi icra etmeleri mümkün değildi⁵². Ancak zorunlu durumlarda kendiliğinden açılan dükkânlar kapatılmaz ihtiyaç olması halinde onlar da kayda geçirilirdi⁵³. Esasen gedik inhisar anlamını tam olarak kazanmadan önce de esnaflar gelişigüzel dükkân açamazlardı. Ancak zaman zaman nizamların çiğnenmesine engel olunamadığından ve belirli alanlarda fazla açılan dükkânlar kapatılıp⁵⁴, ihtiyaç duyulan alanlara kaydırmalar yapılabilirdi⁵⁵

İfade ettiğimiz üzere ticaret veya sanat dükkân veya mağaza gibi belirli yerlerde icra edilebilirdi⁵⁶. Gedik sahibi de sanat veya ticaretini ancak buralarda yapabildiği için başka bir yerde yapması mümkün değildi⁵⁷. Hatta zaman zaman dükkân dışına çıkararak satış yapmaya kalkışan esnaf sert bir

⁵¹ BAYRAM, Ekonomik Hayat, s. 110; ARABACI, Kefil, s. 59.

⁵² “ehl-i hibreleri ma’rifetiyle bu husûsda oligeldüğü üzere amel idüp min-ba’d ligelene muhâlif ayak berberlerin bunların dükkânları yanında İş işletdurmeyüp oligelene muhâlif birbirlerinin şâgirdlerin ayartmayalar ve bi'l-cümle kadîmden oligelene muhâlif i olduğına rızâ-yı erifüm yokdur. Ana göre mukayyed olup emrûme ve kadîmden oligelene muhâlif bir ferde iş itdürmeysin. Memnû’ olmayanları yazup arzyleysin.” http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/82_NOLU%20M%C3%9CH%C4%B0MME.pdf madde 154.

⁵³ TABAKOĞLU Ahmet, “Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi”, İktisat Tarihi Toplu Makaleler I, İstanbul, Kitabevi, 2005, s. 138.

⁵⁴ “İstanbul kadısına hüküm ki istanbul muhtesibi mektub gönderüb istanbul’da çiçekçi dükkânı beş bab dükkân iken hâliyâ ikiyüzden ziyade dükkân olub dükkân sahibleri üç dört akçeye vakiyye sin satın aldıkları meyve sepetlere koyub sepedin yirmi beş ve otuzar akçeye satılıb meyvenin muzayekasına baidir deyu üslûbu sabık üzere beş bab dükkân ibka olunub maadası cümleten ref’olunmak recasına arz etmeğin vechi meşruh üzere olmak emir idüb büyüdüm ki... vardukda emrim üzere beş bab çiçekçi dükkânın ibka idüb maadasın cümleten ref idüb minbaad meyve ve çiçek satdırmıyasın. Fi 6 za 1003 (Ba hattı Pir Efendi)”, AHMET Refik, Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100), İstanbul, 1931, s. 18-19.

⁵⁵ KÜTÜKOĞLU Mübahat, “Sanayi”, Osmanlı Devleti Tarihi, İstanbul, Zaman Yay, 1999, C. 2, s. 610.

⁵⁶ Havai gedikler her yerde aynı neviden olmak üzere icra edilebilirdi. BERKİ, Uymayan Müesseseler, s. 12.

⁵⁷ BERKİ, Uymayan Müesseseler, 1159.

şekilde uyarılırdı⁵⁸. Dolayısıyla bu konuda sıkı bir uygulamanın var olduğu söylenebilir. Ancak uygulamada resmi izin alınarak veya senede bağlanarak bazı esnekliklerin yapıldığı da görülmektedir. Örneğin gediğin belirli bir mekâna bağlılığı söz konusu olsa da gerektiğinde işin başka bir yere nakline izin verilebilirdi⁵⁹. Bu nakil, aynı işin sürdürülmesi ve resmi şekilde ve senedi değiştirilmesi şartıyla yapılabilirdi. Gediğin başka bir sanat veya ticarete tebdili ise resmi olarak gediğin türünün değiştirilmesi ile mümkündür⁶⁰ ve bu durumda tahvil olunan gedik üstüne yeni gedik senedi verilirdi. Diğer taraftan işleri iyi gitmeyen alanlarda gedik sayısı azaltılabilirdi. Buna karşılık revaç gören ve gediğin mahallin ihtiyaçlarına yetiyecek miktarda olmadığı hallerde dışardan söz konusu sanata yönelenler olursa gedik senedi verilerek onların da o alanda sanat ve ticaret icra etmesine izin verilirdi⁶¹.

İktisadi açıdan esnaf ya da zanaatkârlığın belirli bir yerde belli sayıda dükkân tarafından icra edilebilmesi anlamına gelen gedik uygulamasının ortaya çıkışında farklı görüşler olmakla birlikte temel olarak bazı iktisadi nedenlerin etkili olduğu ileri sürülmektedir⁶². Her şeyden önce gediklerin bulunduğu yerde karar hakkı olması ticari bir itibar kazandırıyor. Gedik sahipleri gediğin sahip olduğu bu itibarla mal alabildikleri gibi gediklerini rehn göstererek eytam paralarından veya başka bir yerden borç para da

⁵⁸ Esnafın sokaklarda dolaşmayıp satacakları şeyi dükkânlarında satmalarına dair. "İstanbul kadısına hüküm ki Mahrusei istanbulda şehir içinde gezen tablakârlar ve ağdaclar ve ketan ve sair zahair satanlar noksan üzere satub ve niceleri dahi dükkânları variken dükkânlarında beyi itmeyüb dermahzen eyledikleri ilâm olunmağın minbaad tablakârlar ve sair bu makule şehir içinde gezüb beyü şira edenler men'olunmak emir idüb büyüdüm ki... vardukda bu babda unat veçhile mukayyed olub bu makulelere bilkülliyye dükkânlarda nerhi ruzî üzere satdırub min baad emri şerifime muhalefet idenleri muhkem te'dib eyliyesin Fi 8 r 1002 (Ba hattı hümayun Haklarından geline deyu ferman olunmuşdur)", AHMET Refik, s. 16-17.

⁵⁹ ERGİN, Umûr-ı Belediyeye, 642.

⁶⁰ BERKİ, Uymayan Müesseseler, s. 1159.

⁶¹ ERGİN, Umûr-ı Belediyeye, s. 642.

⁶² Gabriel Bear bu uygulamanın yukarıdan yani Devlet tarafından uygulamaya sokulduğunu iddia etmektedir. Böylece belirli alanda uzmanlaşmış ustaların hakları güvence altına alınacaktı. Faroghi ise birbirinden farklı nedenler üzerinde durmaktadır: Birincisi sabit kurallara duyulan ihtiyaç ikincisi ise kalfa sayılarının artması ve baskıları üçüncüsü ise iktisadi nedenlerdir. YILDIRIM, Uyum ve Dönüşüm, s. 163-164.

alabiliyorlardı⁶³. Özellikle gediğin rehn edilebilmesi ve tüccardan esnafın veresiye aldığı mala karşılık gösterilebilmesi esnaf kesimi için önemli bir kaynak oluşturuyordu. Bu durum aynı zamanda alacaklılar için de güvence sağlıyordu⁶⁴. Zira borçlarını ödemedен ölen veya iflas eden esnafın gedikleri esnaf kâhyası marifetiyle satılabiliyordu⁶⁵. Merkez birimler de alacaklarını gedik haczi yoluyla yapabiliyorlardı⁶⁶. Esnafın borçlu olması durumunda gediği bir nevi ipotekli mal statüsüne geçiyor, gerektiğinde satılıp paraya çevrilebilmesi mümkün olabiliyordu⁶⁷. Diğer yandan gedik sisteminin, gediklerin alınması, satılması, miras olarak bırakılabilmesi gibi hususları içermesi, rekabet açısından da olumlu katkılar sağlamıştır⁶⁸.

B. Esnaf Gediği ve Vakıflar

Vakıflar ile esnaf arasında hukuki ilişkinin, vakıfların amacı şehrin ihtiyaçlarını karşılamak üzere mal ve hizmet üretmek olan dükkânlarını esnaf kesimine kiralamasıyla ortaya çıktığı görülmektedir. Zira Osmanlı şehirlerinde, esnaf veya zanaatkarların atölye ve dükkânlarının mülkiyeti büyük oranda vakıfların elinde bulunuyordu⁶⁹. Bu ilişki daha sonra esnaf kesimi lehine gelişti. Öyle ki tasarruf haklarının en geniş olan mülkiyete yaklaştı. Zaman içerisinde harap olan dükkânları kiralamak istemeyenler, mal sahibinin izniyle ve kendi paralarıyla dükkânı tamir ettirmeye başladılar. Ayrıca dükkânın içine icra edecekleri meslekle ilgili gedik adı verilen dolap, alet ve edevatını yerleştirerek bu haklarını daha da sağlamlaştırdılar. Bu şekilde esnaf, düşük bir kira bedeli⁷⁰

⁶³ BERKİ, Uymayan Müesseseler, s. 1160; KÜTÜKOĞLU, Osmanlı Devleti, s. 611.

⁶⁴ KALA, Osmanlı Esnafı Değerlendirme, s. 250.

⁶⁵ BERKİ, Uymayan Müesseseler, s. 1161; KÜTÜKOĞLU, Osmanlı Devleti, s. 611.

⁶⁶ BOA, Maliyeden Müdevver Defterler, (MAD.d), Nu. 10136.

⁶⁷ BOA, Cevdet Adliye, (C.ADL), Nu. 15-917, 25 Ocak 1840 (20/Za/1255 Hicrî) .

⁶⁸ KALA, Osmanlı Esnafı Değerlendirme, s. 250.

⁶⁹ YILDIRIM Onur, "Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826", Toplum ve Bilim, Sy. 83, 1999, s. 146.

⁷⁰ Burada kullanılan düşük ifadesi bizi yanıltmamalıdır. Zira bilindiği üzere vakıf mallarının kiralanması ile ilgili noksan-ı fahiş olmaması, mütevellinin yakınlarına kiralanamaması gibi uyulması zorunlu bazı kriterler bulunmaktadır. İfade edilmek istenen, bir esnaf için normal kira akdinin süreli olmasından kaynaklı uğrayabileceği zararlardan da kurtulması bakımından avantajlı olduğunu vurgulamaktır. ÇİN Halil-AKYILMAZ Gül, Türk Hukuk Tarihi, Konya 2011, S. 343.

ödeyerek vakfa ait bir dükkânı süresiz olarak kiralamış oluyordu⁷¹. İlk aşaması icare-i tavile ile başlayan sonrasında icareteynli vakıf usulü ile devam eden kiracılık uygulamaları esnaflığın gelişiminde olumlu katkıları oldu⁷². 17. Yüzyılın ortalarından itibaren esnaf gedikleri daha da gelişti ve esnaf birliklerince bir iş veya mesleğin bağımsız olarak icra edilebilmesi ve bu yetkinin kimlere verileceğine ilişkin düzenlemeler yapılmaya başlandı⁷³. Ebussuud'un risalesinde⁷⁴ hukuki temelleri ortaya koyulan süknâ hakkı ve yine Kanuni döneminde ortaya çıkan icareteyn adı verilen uzun süreli kiraya verme usulü esnaf tekellerinin gelişimini sağlayarak gedik hukukunun esaslarını şekillendirdi. Zira esnafın icareteynli vakıflarda dükkânları ömür boyu tasarruf edilebilmesiyle süknadan gelen alet ve edevatına ilişkin tasarruf imtiyazları birleştiğinde gedik kurumunun ilkeleri büyük ölçüde belirlenmiş oldu⁷⁵.

18. Yüzyılda ticarete inhisar usulü kabul edilince, sanat ve esnaflık ruhsatı, öncelikle bu san'atları eskiden beri icra eden ve halen birçoğunun vakıf dükkânlarında kiracı olduğu gedik sahiplerine verildi. Gedik hakkı sahipleri esnaf defterlerine resmî bir şekilde yazılarak sanat ve ticaret ruhsatları gedik hakkı ile birlikte devredildi. Böylece belli bir sanatın imtiyaz hakkını elde etmiş olan gedik sahibi, elindeki malzeme sayesinde gediğin bulunduğu gayrimenkulün de devamlı kiracısı sıfatı ile tasarruf hakkını elde etti. Zira inhisar usulünün kabulünden sonra gedik haklarının çoğunluğu vakfedilmiş veya icâreteyne bağlanmıştı⁷⁶. Anlaşılacağı üzere gedik sahibinin tek imtiyazı araç ve malzemede değildi, kiraladığı taşınmaz üzerinde de inhisar hakkına sahip olmaktadır.

Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kuruluşu ile birlikte vakıflara ait gedik kayıtları bu nezaret nezdinde tutulan defterlere kaydedilmiştir⁷⁷. Aynı

⁷¹ ÖZTÜRK Nazif, Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, Ankara, TDV Yay, 1995, s. 263.

⁷² İcareteynli vakıflar için bkz. AYDIN Mehmet Akif, Türk Hukuk Tarihi, İstanbul, Beta Yay, 2014, s. 254 vd.

⁷³ KAL'A Ahmet, İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları I, İstanbul Külliyyatı VII, İstanbul, İA Merkezi Yay, 1998, s. 50-51.

⁷⁴ KAL'A, İstanbul Esnaf Birlikleri, s. 93-94.

⁷⁵ KAL'A, İstanbul Esnaf Birlikleri, s. 101-103.

⁷⁶ AKGÜNDÜZ, Gedik, s. 542

⁷⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Evkaf Defterleri (EV.d.), Nu. 9455; BOA, EV.d., Nu. 10178; Nezaretin kuruluşundan kısa bir süre sonra iş hacminin genişlemesi sebebiyle

zamanda “temessük” şeklinde esnafa verilen gediklerin kontrolü de bu nezaret tarafından yürütülmüştür⁷⁸. Nezaret zaman zaman muhtelif esnaf gediklerinde esas alınmak üzere muaccele ve müeccele icare miktarlarını belirleyici düzenlemeler yaparak bu konudaki kontrol ve düzenleme görevlerini devam ettirmiştir⁷⁹.

C. Gedğin Tevcihi

Esnaf gedği nâzıralar, kethüdalar, ihtiyar ustalarından oluşan bir heyet tarafından veriliyordu⁸⁰. Aynı zamanda marifet-i şer ile gerçekleşen bu tayinlerin kadılar vasıtasıyla merkeze gerekli bildirimleri yapılırdı⁸¹. Gedik ile ilgili kayıtların tutulması ve merkeze bildiriyle ilgili kadılar tarafından üstlenilen bu rolün uzun süre devam ettirildiği anlaşılmaktadır⁸². Ayrıca gedğin satımının veya ferağının dolayısıyla el değiştirmesinin mümkün olması sebebiyle mevcut düzenin bozulması ihtimaline karşı dükkân gediklerinin ihtisap defterlerine kaydedilerek belirli bir miktar harç alınması ve ellerine tezkire verilmesi uygulamasına geçildi⁸³. Gedik tevcihi ile ilgili hukuki esasların tam olarak yerleşmesine kadar tevcih yetkisinin kime ait olduğu konusunda kethüda ile ilgili esnaf biriminin başındaki diğer kişiler arasında yetki çatışmaları yaşandığı görülmektedir⁸⁴. Gedik tevcihi daha sonra Maliye Nezareti'nin Baş muhasebe birimlerinde beraat ve nişan tevdi usulüyle yapılmaya başlandı⁸⁵.

Nihayet ustalık hakkı verme yetkisinin esnaf birliklerine tanınmasıyla birlikte gedik hakkı, esnaf birliklerinin uygulamalarının bir nizama bağlanması ve devletin de bu nizamı onaylamasıyla belirli bir düzene kavuşmuş oldu. Buna

eklenen daireler arasında Mülhakât gedikleri kâtipliği de bulunmaktadır. İbn'ül Emin Mahmut Kemal- Hüsametdin Hüseyin, “Efka-ı Hümayun Nezareti'nin Kuruluş Tarihi ve Nazırların Hal Tercümelere 2”, (sad: ÖZTÜRK Nazif), Vakıflar Dergisi, Sy. 16, Ankara, 1982, s. 32.

⁷⁸ BOA, EV.d, Nu. 37943; BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT) , Nu. 544-26935, 9 Mayıs 1834, (29/Z /1249 Hicrî).

⁷⁹ BOA, EV.d., Nu. 39896.

⁸⁰ KAL'A, İstanbul Esnaf Birlikleri, s. 50, AKGÜNDÜZ, Gedik, s. 542.

⁸¹ BOA, MAD.d., Nu. 9980.

⁸² BOA, MAD.d., Nu. 16196.

⁸³ BOA, Cevdet Maliye, (C.ML), Nu. 102-4530, 20 Ekim 1827 (29/Ra/1243 Hicrî).

⁸⁴ BOA, Cevdet Belediye, (C.BLD), Nu. 121-6033, 26 Eylül 1742 (26/B /1155 Hicrî).

⁸⁵ BOA MAD.d., Nu. 10110.

göre örneğin bir kasap ustası öldüğünde tasarrufundaki dükkân gediği nazırlar olan yeniçeri ağası, kethüdarları ve ihtiyar ustaları tarafından ölen ustanın erkek evladına verileceği⁸⁶ şayet erkek evladı yoksa yine bu kişiler tarafından birlik içinde yer alan hak edene verileceği devlet tarafından da onaylanmış bir nizam haline geldi⁸⁷. Dolayısıyla gedik imtiyazlarını sürdürmek her şeyden önce esnafın evlatlarına mahsus kılındı⁸⁸. Erkek evlat için aranan tek şart ise o meslekte çırak olarak çalışmış olmasıydı⁸⁹. Evladı olmayan esnafın bu imtiyazları marifet-i şer ile müzayede usulü ile satılarak bedelinin mirasçılara geçeceği kabul edildi⁹⁰. Gedik sahibinin evladı olmaması durumunda gedik mülzime devredilirken kayıtlardaki eski sahiplerinin isimleri silinmesi ve ilgili esnaf emininin bildiri ile darphane-i amireden arz ile suret verilmesi gerekirdi⁹¹. Gedikler başlangıçta kefil gösterilerek verilmekteydi. Özellikle bakkal gedikleri pazarbaşları marifetiyle ortaya çıkabilecek zararları karşılamayı üstlenirlerdi. Daha sonra bu usulün terkedilmesi alacaklıların zarara uğramasına yol açmıştır⁹².

Gedik ile ilgili arşiv belgelerinden devletin tasdik ettiği gedikler yanında esnafın kendi arasında yine gedik olarak kullanılan ancak devlete tasdik ettirilmediği için resmiyet kazanmamış gediklerin bulunduğu görülmektedir⁹³. Dolayısıyla gediklerin senede bağlanma usulünün öncelikle zaruretten kaynaklandığı daha sonra ise bu durumun yaygınlaştığı anlaşılmaktadır⁹⁴.

Uygulamada esnafın arasında bir işin icrasının sabit dükkânda gedik tevcihi yapılan esnafa mahsus olduğu kuralının çiğnenmesi ile ilgili karşılaşılan uyumsuzlukların çözümlenmesi, ilgili yerin kadısına emredilmiştir. Bir örnekte Galata'da, ayak berberi denilen bazı şahısların berber dükkânları yanında

⁸⁶ BOA, Cevdet Darphane, (C.DRB), Nu. 9-403, 28 Mayıs 1799 (23/Z /1213 Hicrî); BOA, C.DRB., Nu. 51-2527, 20 Eylül 1799 (19/R /1214 Hicrî).

⁸⁷ KAL'A, İstanbul Esnaf Birlikleri, s. 52; BULUŞ, Gedik, s. 423.

⁸⁸ Belgelerde erkek evlat ifadesi geçmekle birlikte evlat şeklinde de yoğun bir biçimde kullanılmıştır. Bila veled yani evladı olmaması durumunda mülzime verileceği ifade edilmiştir. BOA, C.İKTS, Nu. 4-194, 7 Ocak 1801 (21/Ş /1215 Hicrî).

⁸⁹ YILDIRIM, Uyum ve Dönüşüm, s. 164.

⁹⁰ BOA, C.BLD., Nu. 17-810, 24 Ağustos 1797 (01/Ra/1212 Hicrî).

⁹¹ BOA, Cevdet İktisat, (C.İKTS), Nu. 4-194, 7 Ocak 1801 (21/Ş /1215 Hicrî).

⁹² BOA, C.BLD., Nu. 123-6124, 2 Mart 1802 (27/L /1216 Hicrî).

⁹³ KAL'A, İstanbul Esnaf Birlikleri, s. 69.

⁹⁴ BOA, EV.d., Nu. 38603.

berberlik yapıp işlerine engel oldukları ve hiçbir tekâlif vermedikleri, ayrıca bazı berberlerin de birbirlerinin çıraklarını ayarttıkları bildirildiğinden, ayak berberlerine berber dükkânlarının yanında çalışmamaları, berberlere de birbirlerinin çıraklarını ayartmamaları hususunda tembihte bulunulmuştur⁹⁵.

D. Gedik Çeşitleri

Gedik hakkının da zamanla bazı çeşitleri ortaya çıkmıştır. Bir kısmı, şer'î hükümlere aykırı olan bu gedikler ilk etapta üç kısma ayrılmıştır:

a) Müstakar gedikler: Bunlara muttasıl gedik de denilir. Belirli bir gayrimenkulde sahibine tasarruf hakkı doğuran ve sadece bulunduğu yerde icrâ olunabilen gediklerdir⁹⁶. Dolayısıyla bu tür gedikler dükkân, mağaza ve han gibi yerlerde karar hakkı bulunan gediklerdir. Müstekar gediklerin üzerinde bulunduğu akar mülk ya da vakıf olabilir⁹⁷.

b) Havai gedikler: Bunlara munfasıl gedikler de denir. Belli bir gayrimenkulle ilgisi bulunmayan ve sahibine istediği yerde san'atını icra yetkisi veren gediklerdir. Dolayısıyla havai gedik sahibi her yerde sanat ve ticaretini yapabileme yetkisine sahiptir⁹⁸. Simitçi gediği gibi.

c) Müstahlas gedikler: Bunlar, binası yanmış gediklere veya esnaf ıstılahı olarak bir yerden başka bir yere nakledilen gediklere denir⁹⁹.

II. Mahmut devrinde yapılan bir başka düzenleme ile de, gedikler, nizamlı ve âdi gedikler şeklinde ikiye ayrılmışlardır: Nizamlı gedikler, II. Mahmud veya Haremeyn vakıflarına bağlanan ve sahiplerinin ellerine yeniden sened verilen vakıf gediklere denir¹⁰⁰. Mazbut vakıflarda hizmetkârların maaşı vakfedenler tarafından belirlendiği için zamanla bu miktarlar yetmez hale gelince çözüm olarak gedik ihdası yoluna gidilmiştir. Bazı mülk gedikler vakfa dönüştürülmüş, tebdilen senet verilerek müeccele ve muaccele karşılığında sahiplerine bırakılmıştır. Bu gediklerin daha öncekilerden farkı ise çocuğu olmadan vefat edenlerin gedikleri intikal etmediği halde bunların intikal

⁹⁵ Bkz. http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/82_NOLU%20M%C3%9CH%C4%B0MME.pdf madde 154.

⁹⁶ AKGÜNDÜZ, Gedik, s. 542.

⁹⁷ BERKİ, Uymayan Müesseseler, s. 1160; ERGİN, Umûr-ı Belediye, s. 641.

⁹⁸ KÜTÜKOĞLU, Osmanlı Devleti, s. 611; AKGÜNDÜZ, Gedik, s. 542.

⁹⁹ AKGÜNDÜZ, Gedik, s. 542

¹⁰⁰ AKGÜNDÜZ, Gedik, s. 542

edebilmesi olmuştur¹⁰¹. Âdî gedikler ise, bunların dışında kalan ve bu özellikleri taşımayan gediklere ad olarak verilmiştir¹⁰².

E. Gedik Hakkı Sahibi İle Taşınmaz Sahibi Arasındaki Hukuki İlişki

Gedik hakkı sahibi işini ifa edeceği arsa veya dükkânın sahibi ile anlaşarak uzun süreli bir kira akdi yapardı. Normal kira akdinden farklı hukuki özelliklere sahip olan bu akitle gedik hakkı, sahibi ölünce çocuklarına geçebiliyordu. Gedik hakkı sahibinin yaşamı boyunca devam eden öldüğünde varislerine de geçebilen bu imtiyazı, eski hukukumuzdaki benzeri tasarruf haklarının intikalini örneklemektedir¹⁰³.

Söz konusu kiralama işleminin normal kira akdinden ayrılan önemli bazı özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Her şeyden önce normal kira akdinde mülkiyet sahibi kiracısını serbest irade ile seçme hakkına sahiptir. Gedikte ise kiralayanın bu seçim hakkının dolaylı olarak ortadan kalktığı görülmektedir¹⁰⁴.

2. Normal kira akdi belirli sürelerle yapılır ve gerektiğinde yenilenir. Gedikte ise uzun süreli hatta intikal etmesi özelliği ile de süre kısıtı olmayan bir kiralama söz konusudur¹⁰⁵.

3. Kiracı mülkiyet sahibine icareteynli vakıflarda olduğu gibi biri peşin diğeri yıllık olmak üzere çift kira ödemesi yapar¹⁰⁶. Ancak bu bedel bir kez belirlendiğinde sonradan değiştirilmesi kural olarak mümkün değildir.

4. Normal kira akdinde kiracının ölümü kira ilişkisini sona erdiren bir sebeptir¹⁰⁷. Gedikte ise kiracının ölümü ile kiralanan mülk sahibine dönmez, kiracının varislerine intikal eder.

¹⁰¹ BERKİ, Uymayan Müesseseler, s. 1160.

¹⁰² AKGÜNDÜZ, Gedik, s. 542

¹⁰³ <http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/85%20NOLUM>, madde 168.

¹⁰⁴ 4\Nisa 29. Ayetinde: "Ey İman edenler! Birbirinizin mallarını kendi aranızda batıl yollarla yemeyin, meğerki aranızda karşılıklı bir anlaşma ile yapılan ticaret ola" buyrulur. Buna göre kira akdinde karşılıklı rıza aranmalıdır. KAYAR Mehmet Sedik, İslam Hukukunda İcare Akdi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2011, s. 19.

¹⁰⁵ KAYAR, İcare, s. 20.

¹⁰⁶ KAZGAN Haydar, "Gedikler", Yakın Tarihimizin İktisadi Panoraması, Ankara, TTK Yay, 2011, s. 75.

¹⁰⁷ İcare akdini yapanlardan birinin ölmesi, akdin feshini gerekli kılar. KAYAR, İcare, s. 44.

5. Gedik hakkı sahibi ile mülkiyet sahibi arasındaki hukuki ilişkiyi sona erdiren durumlar ise şunlardır: Birincisi kiracının gediği borca batık hale getirmesidir¹⁰⁸. Bu durumda imtiyaz sahibi gedikten ihraç edilir, alet ve edevatı satılıp, yerleri kefaletle ehline verilirdi. Benzer şekilde gedik kurallarına uymayan esnafın gedik imtiyazının kaldırılması mümkündür¹⁰⁹. Örneğin yasak olmasına rağmen gedikli zindancı Şükrü'nün koltuk halkası yaptığı anlaşıldığından gediğinin refi ile büyük oğlu İbrahim'e tevcihi uygun görülmüştür¹¹⁰. Bir diğer ihtimal esnafın gediği terk etmesiydi. Gediği terk eden esnaf, gedik üzerindeki tüm haklarını yitirirdi¹¹¹. Mahlûl ya da terkedilen vakıf gediklerinin vakfa geri döneceği kuralı gereğince esnaf tarafından usulsüz el koyma teşebbüsleri yasaklanmıştır¹¹². Yeni tevcih yapılacak kişiye yasaklara riayet etmesi, şirket haline getirmemesi gibi şartlar ileri sürülerek berat verilirdi¹¹³. Aynı zamanda gedik, doğal olarak ferağ da edilebilirdi¹¹⁴. Ferağ muamelesinde zamanla uyulması zorunlu birtakım şartlar oluşturulmuştur¹¹⁵. Bunlardan en önemlisi gediğin ferağının ilgili esnaf ustası, yiğitbaşı, kethüdaları huzuruyla mahkemede yapılmasıydı¹¹⁶. Bu şekil şartı sonraki hak iddialarını önleyerek, ispatta kolaylık sağlamaktaydı¹¹⁷. Ferağ yerine zaman zaman satım ifadesinin kullanılması ferağın belirli bir bedel mukabilinde gerçekleştiğini göstermektedir¹¹⁸.

¹⁰⁸ BOA, C.ML., Nu. 605-24972, 30 Mayıs 1764 (29/Za/1177 Hicrî).

¹⁰⁹ BOA, C.BLD., Nu.47-2305, 9 Ağustos 1792 (20/Z /1206 Hicrî).

¹¹⁰ BOA, C.DRB., Nu. 33-1649, 1 Nisan 1810 (25/S /1225 Hicrî).

¹¹¹ BOA, MAD.d., Nu. 9926.

¹¹² BOA, Hattı Hümayun, (İE.HAT) . , Nu. 5-493, 30 Eylül 1788 (29/Z /1202 Hicrî) .

¹¹³ BOA, C.BLD., Nu. 68-3398, 9 Mart 1792 (15/B /1206 Hicrî) .

¹¹⁴ Gediğin esnaf tarafından kendi isteğiyle ferağ edilmesi durumunda bu işlem de yiğitbaşı ve kethüda huzurunda gerçekleştirilirdi. BOA, C.BLD., Nu. 89-4440, 30 Eylül 1769 (29/Ca/1183 Hicrî) ; ferağ işlemi gerçekleştikten sonra yeni sahibine tevcihin yapıldığına dair suret verilmekteydi. BOA, C.DRB, Nu. 41-2035, 19 Ocak 1775 (17/Za/1188 Hicrî).

¹¹⁵ BOA, C.BLD, Nu. 141-7037, 9 Eylül 1784 (23/L /1198 Hicrî) .

¹¹⁶ BOA, C.BLD, Nu. 80- 3996, 22 Eylül 1836 (10/C /1252 Hicrî) .

¹¹⁷ BERKİ, Uymayan Müesseseler, s. 1161.

¹¹⁸ BOA, C.BLD, Nu. 72-3558, 21 Temmuz 1811 (29/C /1226 Hicrî); "Ferâğ zaman zaman gayrimenkullerin hibe, temlik ve satımı anlamında da geçmekle birlikte hibe, temlik ve satımda mülk olan menkul veya gayrimenkul malın aynı üzerindeki mülkiyet hakkının bir başkasına devri, ferâğda ise çıplak mülkiyeti bir başkasına ait olan belirli

6. Normal kira akdinde kiracının söz konusu mülkü bir başkasına kiralaması mümkündür¹¹⁹. Gedik sahibinin de bu yetkisi olmakla birlikte özellikle vakıf gediklerinde belirli bir dönemden sonra müteveli izni olmaksızın gediğin bir başkasına kiraya verilmesi veya gedik namıyla satılması yasaklanmıştır¹²⁰.

7. Gediğin mevcut dükkândan başka bir yere nakli, esnafın huzurunda mahkeme siciline kaydedilerek yapılabilir¹²¹.

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere esnaf nizamlarıyla belirlenen gedik hukuku çerçevesinde esnafa tanınan haklar ve buna ilişkin düzenlemeler doğal olarak mülk sahiplerini de bağlamış oluyordu. Nitekim mülk sahipleri hukuken kiracısını seçme veya kiraya vermeme gibi hakları bulunurken esnaf birliklerinin boşalan dükkânın kimlere ve nasıl kiraya verileceğine dair esnaf nizamlarıyla bu hakları ortadan kaldırılmış veya sınırlandırılmıştı. Şüphesiz bu durum bir çelişkiydi ve zaman zaman mahkemelere intikal eden anlaşmazlıklara yol açıyordu. Devlet bu soruna gedik hakkının esaslarını yeniden belirleyerek bir çözüm yolu bulmalıydı. Nihayet esnaf lehine getirilen düzenlemelerle bu çelişkiye son verildi. Zaten gedik, sükna ve icareteyn usulünün genel esasları üzerine inşa edilmişti. Ancak gedik hukuku zamanla bu usullerle de çelişen farklı özellikler kazandı¹²².

Dolayısıyla esnaf gediğindeki kira işlemi fasid kira'dır. Normal kira akidlerinden farklı özellikler taşımaktadır. Gedikler dükkân mağaza gibi mülklerin ve hatta işyerlerinde bulunan bazı evleri sadece kendilerinin kiralama hakkına sahip olduğunu iddia etmişlerdir. Zamanla mülk sahipleri kiracılarını seçme hakkını tamamen yitirdiler. Esnaf kendi isteği ile terk etmediği sürece mülkün bir başkasına kiraya verilmesi de mümkün değildi¹²³. Diğer taraftan normalde mülk sahibinin taşınmazın değerinin artmasından yararlanması gerekirken bu artışlardan mülklerin kiracısı olan gedik sahipleri

gayrimenkuller üzerindeki tasarruf hakkının (menfaat mülkiyeti) nakledilmesi söz konusu olduğundan aralarında fark vardır". Bkz. BARDAKOĞLU Ali, "Ferağ", TDVİA, C. 12, 1995, s. 351.

¹¹⁹ AVCI Mustafa, Türk Hukuk Tarihi, Konya, Atlas Akademi, 2018, s. 569.

¹²⁰ BOA, C.EV, Nu. 128-6368, 14 Mart 1782 (29/Ra/1196 Hicrî).

¹²¹ BOA, C.BLD, Nu. 32-1572, 20 Nisan 1831 (08/Za/1246 Hicrî); ERGİN, s. 642; BERKİ, Uymayan Müesseseler, s. 1159.

¹²² KAL'A, İstanbul Esnaf Birlikleri, s. 55.

¹²³ BOA, MAD.d., Nu. 9926.

yararlanmışlardır. Zira kira sözleşmesi bir kere imzalandı mı mülk sahibinin artık bir değişiklik istemeye hakkı da yoktu. Başlangıçta ne kira belirlenmişse tarafların rızası olmadıkça eksiltip azaltılması mümkün değildi. Gedik nizamı bunu öngörüyordu. Ancak bu durum mülk sahiplerinin zararınaydı ve esasen tasarruf hukukunun esaslarına da aykırıydı¹²⁴. Ayrıca ifade ettiğimiz üzere gedik sistemi kiracının söz konusu taşınmazı ömür boyunca kullanmasına imkân tanırken öldükten sonra da ilk kira sözleşmesinde yazılı şartlar çerçevesinde kiracılık haklarının varislerine devrini mümkün kılmaktaydı¹²⁵.

F. Gediklerin Ortadan Kalkması

Osmanlı Devleti on sekizinci yüzyıl sonu on dokuzuncu yüzyıl başlarında yeni gedik ihdas edilmeli mi ya da ilga mı edilmeli konusunda bir tereddüt yaşamıştır. Bunda gediğin kendi yapısından kaynaklanan aksaklıklar ve Osmanlı Devleti'nin sanayi devrimiyle birlikte batının gerisinde kalmaya başlaması etkili olmuştur.

Gedik ile ilgili önemli araştırmalar yapan Kazgan, gediğin bozulma sebepleri arasında; Osmanlı imalat sanayisinin Avrupa sanayi devriminin henüz başlangıç emareleri gösterdiği bir devirde dahi rekabet gücünü yitirmiş olmasını, iç üretim yapısının zayıflamasıyla eskiden içerde imal edilen birçok malın Avrupa'dan ithal edilmesinin gelir kaybına yol açmasını, Avrupa'da matbaacılığın yaygınlaşması ile eğitim seviyesinin yükselmesine karşılık Osmanlı Devleti'nde matbaanın aynı etkiyi gösterememesi ve bunun üretim sanayisini de olumsuz etkilemesini, gedik esnafının mali durumunun bozulmasını, paranın ayarının sürekli düşürülmesini, Avrupa mallarıyla rekabet edemez hale gelmelerini, yeniçerilerin rızıklarını esnaftan çıkarma çaresizliklerini ve gerek deniz gerekse karayolları taşımacılığının yetersiz olmasını saymaktadır¹²⁶.

Osmanlı imalat sanayinin batıyla rekabet gücünün olmayışının ötesinde gedik uygulamasının kendi içinde zamanla piyasayı bozan ve bazı kesimlerin mağduriyetine yol açan zararları görülmüştü. Ürünler üzerindeki enflasyonist etkisi ilk kez III. Selim zamanında fark edilen gedik kurumuna, özellikle esnaf kesimindeki tekelci yapısı ve mülk sahiplerinin haklarına tecavüz eden

¹²⁴ BERKİ, Uymayan Müesseseler, s. 1162; ÖZTÜRK, s. 266.

¹²⁵ KAZGAN, Gedikler, s. 77; Hanefilere göre normal kira akdinin taraflardan birisinin ölümüyle sona ermesi gerekir. Şafi, Hanbeli ve Malikiler ise kira akdinin ölümle sona ermeyeceğini kabul ederler. AVCI, Türk Hukuk Tarihi, s. 569.

¹²⁶ KAZGAN, "Gedikler", s. 72-74.

özellikleri göz önünde bulundurularak bazı sınırlamalar getirilmiştir. Gediklerin mülk ile mirasında yaşanan sıkıntılar nedeniyle yalnızca alet ve edevatın mirasa dâhil olacağı kabul edilmiştir. II. Mahmut döneminde ise tüm gedikler vakıflar çatısı altında toplanarak gediklere belirli bir nizam verme çabaları sürmüştür. Diğer taraftan modern ürünlerin üretimi için yeni gedikler ihdas edilmeye devam edilmiştir¹²⁷. Ancak vakıf gelirlerini artıracığı düşünüldüğü için meydana getirilen yeni dükkân gedikleri, eski inhisar ve imtiyaz sahiplerini rahatsız etmiştir¹²⁸.

Nihayet Tanzimat'la birlikte artık önemini yitirmeye başlamış olan gedik ve inhisar usulleri kaldırılarak ticaret ve sanayinin serbestliği usulüne geçilmiştir. Osmanlı hukukunda istisnai olarak meşruiyeti kabul edilen gedik usulü, ticarete inhisar usulünün 1853 yılında kaldırılmasıyla imtiyaz ve ruhsat manasını kaybetmiş ve tekrar eski anlamıyla tasarruf hakkı olarak kabul edilmiştir. 1861 tarihli Gedik Nizamnamesi ile de gedik hakkı bazı sınırlamalara tabi tutulmuştur¹²⁹. Nizamname ile inhisar usulünün terkedilerek lağv edildiği duyurulmuştur¹³⁰. Bu nizamname, 1859 tarihli mülk gediklerle ilgili olan, yeni gedik kurulmasını yasaklayan bir irade-i seniyeye dayanıyordu. Nizamnamede ise kısmen mülk kısmen vakıf olan gediklerin istenildiği zaman mülk kısmının vakfa çevrilmesini yasaklıyordu. İrade-i seniyenin ilanından önceki gedikler geçerli olmakla birlikte bu tarihten itibaren mahkemeler ve evkaf nezareti yeni gedikler tescil etmeyecekti¹³¹. Söz konusu nizamnamede:

“Gedik ta’bir olunan şey aksâm-ı adîdiye münkasım ve her biri bir tarafa merbut u âid olarak bunlardan bazıları inhisarlı ve bazıları hevâi olup buldukları idarenin pek de yolunda ve taht-ı râbıta ve hakkaniyette olmadığı gibi aid olduğuvakıflarınca dahi temettuati pek cüz’i şey olduğundan ve serbesti-i ticaret icabınca inhisarın lağvı ve sâirlerinin dahi ta’dili lâzımeden olub ancak lâğv-i inhisarda gedik bulunduğu kıymet muhafaza edilmemiş

¹²⁷ KOYUNCU KAYA Miyase, “The Dilemma Of The Ottoman State: Establishing New Gediks Or Abolishing Them”, Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 8/5, Spring, 2013, s. 441 vd.

¹²⁸ ULUÇAY M. Çağatay, “İstanbul Saraçhanesi Ve Saraçlarına Dair Bir Araştırma”, İÜEF Tarih Dergisi, Sy. 3, İstanbul, 1953, s. 147 vd.

¹²⁹ KAZGAN, Gedikler, s. 80; KÜTÜKOĞLU, Osmanlı Devleti, s. 612.

¹³⁰ ERGİN, Umûr-ı Belediye, s. 644.

¹³¹ KAZGAN, Gedikler, s. 80.

olacağından ve külliyyen lağvı suretinde dahi gedik tâbiriyle halkın bir hayli para vererek almış oldukları itibar sâkıt bu sebeple bir hayli zararı mü'eddi ve bilâhare bazı mertebe müsted'ayât u sudâ u dâi olacağından patent usulünün icrâsında derununde inhisarlı veyahut hevâ'i gedik bulunan dükkânlardan sülüs veya nisfi resm alınmak gibi imtiyazlı gediklerinin muhafaza-i kıymetlerine bir hal ve çare bulunmasına lüzumuna mebni bunun bi'l etraf mülâhazası.... fimâ-bâ'd gerek Maliye ve Evkaf hazineleri ve Darbhâne ve Mekteb-i Tıbbiye taraflarından ve gerekse müstesnâ vakıflar canibinden müceddeden gedik i'tâ olunmamak ve hevâ'i gedikler mahlûlâtı satılmamak üzere iktizasının ifâsına..."¹³² hükümleri düzenlendi.

İrade ve nizamnamenin temel amacı tekelcilikten arınmış serbest ekonomi sistemini hâkim kılmaktı. Avrupalı devletlerle imzalanan ticaret antlaşmaları bu düzenlemeleri zaten gerekli kılıyordu. Zira 1838 yılında Balta Limanı Muâhedesindeki "her türlü ticaret" ibaresi durumu daha da içinden çıkılmaz hale getirmişti¹³³. Diğer taraftan 1839 Tanzimat Fermanı ve sonrasında ilan edilen Islahat Fermanıyla da tüm yabancılara ve Osmanlı tebaasına her türlü ekonomik faaliyet özgürlüğü verilmişti. Yeniçerilerin desteğiyle bir süre daha verilen direnme mücadelesi de işe yaramadı. Gedik dışarıdan gelen rekabete daha fazla dayanamadı¹³⁴. Oluşan boşluğun giderilmesi ve yeni bir düzen inşası amacıyla Tanzimat kadroları tarafından yarı resmi mahiyette bir teşkilat olan Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun kurulması kararlaştırıldı¹³⁵. 1913 yılında gediklerin ilgasına ilişkin kanun-u muvakkat ile gedik hakları tamamen tasfiye edildi. 1924'te ise esnaf birlikleri resmen tarihe karıştı¹³⁶.

¹³² ERGİN, Umûr-ı Belediye, s. 644.

¹³³ KÜTÜKOĞLU, Osmanlı Devleti, s. 612.

¹³⁴ Buna karşılık ekmekçi, berber, Türk hamamı gibi küçük ticaretlerle uğraşan gedikler yabancı rekabetinden zarar görmemişti hatta eskisinden bile daha fazla kazanıyordu. KAZGAN, Gedikler, s. 80 vd.

¹³⁵ ÖNSOY Rifat, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası, Ankara, Türkiye İş Bankası Yay, 1988, s. 95.

¹³⁶ TABAKOĞLU Ahmet, Türk İktisat Tarihi, İstanbul, Dergah Yayınları, 1994, s. 299; TABAKOĞLU Ahmet, "Türkiye' de İş Ahlakı Geleneği", İşletmelerde İş Etiği, İstanbul, İTO Yay, s. 264.

SONUÇ

Osmanlı Devlet'inde esnaflar bağlamında uygulanan bir usul olarak gedik, İslam hukukunda bir tasarruf hakkını, sınırlı aynı bir hakkı ifade etmektedir. Osmanlı tatbikatına bakıldığında on sekizinci yüzyıldan itibaren esnaf kesiminde "inhisar usulü"nü kabulüyle İslam hukukundaki tasarruf hakkı anlamının dışına çıkarak esnaflara verilen imtiyaz veya ayrıcalık için kullanılmıştır. Böylece gedik kendine has bir nizamı ve tatbikatı oluşturulmuştur.

Osmanlı klasik dönem hukukunda uygulanan gedik usulü Tanzimat'la birlikte artık önemini yitirmeye başlamış ve inhisar usulleri kaldırılarak ticaret ve sanayinin serbestliği usulüne geçilmiştir. 1913 yılında gediklerin ilgasına ilişkin kanun-u muvakkat ile gedik hakları tamamen tasfiye edilmiştir.

KAYNAKLAR

- AHMET REFİK, *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, İstanbul, 1931.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, "Gedik", *TDVİA*, C. 13, 1996.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, "Osmanlı Hukukunda Gedik Hakkının Menşei ve Gedik Hakkıyla İlgili Ebüssuud'un Bir Risalesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Şubat 1987.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 1. Kitap, İstanbul 1990.
- AKİPEK, J. G. *Türk Eşya Hukuku (Sınırlı Ayni Haklar)*, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, Yayın No: 350, 1974.
- ARABACI, Caner, "Kefil", *Ahilik Ansiklopedisi*, C. II, Ankara, 2014.
- AVCI, Mustafa, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya, Atlas Akademi, 2018.
- AYBAY A. - HATEMİ H., *Eşya Hukuku Dersleri*, İstanbul, İUSBF Yay, 1981.
- AYDIN, Mehmet Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, Beta Yay, 2014.
- BARDAKOĞLU, Ali, "Ferağ", *TDVİA*, C. 12, 1995.
- BAYRAM, Selahattin, "Osmanlı Devleti'nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilatı ve Esnaf Loncaları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sy. 21, 2012.
- BERKİ, Ali Himmet, "Hukuk Esaslarına Uymayan Müesseseler Gedik", *Adalet Dergisi*, Yıl: 54, 1963, s. 1159; TDK, *Türkçe Sözlük*, www.tdk.gov.tr, erişim 10.01.2016.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Evkaf Defterleri (EV.d.), Nu. 9455.
- BOA MAD.d., Nu. 10110.
- BOA, C.İKTS, Nu. 4-194, 7 Ocak 1801 (21/Ş /1215 Hicrî).
- BOA, C.BLD, Nu. 141-7037, 9 Eylül 1784 (23/L /1198 Hicrî) .
- BOA, C.BLD, Nu. 32-1572, 20 Nisan 1831 (08/Za/1246 Hicrî
- BOA, C.BLD, Nu. 72-3558, 21 Temmuz 1811 (29/C /1226 Hicrî);
- BOA, C.BLD, Nu. 80- 3996, 22 Eylül 1836 (10/C /1252 Hicrî) .
- BOA, C.BLD., Nu. 123-6124, 2 Mart 1802 (27/L /1216 Hicrî) .
- BOA, C.BLD., Nu. 17-810, 24 Ağustos 1797 (01/Ra/1212 Hicrî) .
- BOA, C.BLD., Nu. 68-3398, 9 Mart 1792 (15/B /1206 Hicrî) .
- BOA, C.BLD., Nu.47-2305, 9 Ağustos 1792 (20/Z /1206 Hicrî).

- BOA, C.DRB, Nu. 41-2035, 19 Ocak 1775 (17/Za/1188 Hicrî).
- BOA, C.DRB., Nu. 51-2527, 20 Eylül 1799 (19/R /1214 Hicrî) .
- BOA, C.DRB., Nu. 33-1649, 1 Nisan 1810 (25/S /1225 Hicrî).
- BOA, C.EV, Nu. 128-6368, 14 Mart 1782 (29/Ra/1196 Hicrî).
- BOA, C.ML., Nu. 605-24972, 30 Mayıs 1764 (29/Za/1177 Hicrî).
- BOA, Cevdet Adliye, (C.ADL), Nu. 15-917, 25 Ocak 1840 (20/Za/1255 Hicrî) .
- BOA, Cevdet Belediye, (C.BLD), Nu. 121-6033, 26 Eylül 1742 (26/B /1155 Hicrî).
- BOA, Cevdet Darphane, (C.DRB), Nu. 9-403, 28 Mayıs 1799 (23/Z /1213 Hicrî);
- BOA, Cevdet İktisat, (C.İKTS), Nu. 4-194, 7 Ocak 1801 (21/Ş /1215 Hicrî).
- BOA, Cevdet Maliye, (C.ML), Nu. 102-4530, 20 Ekim 1827 (29/Ra/1243 Hicrî).
- BOA, EV.d, Nu. 37943; BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT) , Nu. 544-26935, 9 Mayıs 1834, (29/Z /1249 Hicrî).
- BOA, EV.d., Nu. 10178;
- BOA, EV.d., Nu. 38603.
- BOA, EV.d., Nu. 39896.
- BOA, Hattı Hümayun, (İE.HAT). , Nu. 5-493, 30 Eylül 1788 (29/Z /1202 Hicrî) .
- BOA, MAD.d.. , Nu. 16196.
- BOA, MAD.d.. , Nu. 9980.
- BOA, MAD.d., Nu. 9926.
- BOA, MAD.d., Nu. 9926.
- BOA, Maliyeden Müdevver Defterler, (MAD.d), Nu. 10136.
- BULUŞ, Abdülkadir, “GEDİK”, **Ahilik Ansiklopedisi**, C. I, Ankara, 2014.
- CİN Halil - AKYILMAZ Gül, Türk Hukuk Tarihi, Konya 2011.
- ÇAĞATAY, Neşet, “Fütüvvet –Ahi Müessesesinin Menşei Meselesi”, **AÜHFD**, C. I, 1952.
- ÇAĞATAY, Neşet, “Fütüvvetnameler nedir, niçin düzenlenmişlerdir?”, **Makaleler ve İncelemeler**, Konya, Selçuk Üniversitesi Yay, 1983.
- ÇAKIR, Baki, **Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)**, İstanbul, Kitapevi, 2003.
- ERDOĞAN Mehmet, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2010.

- ERGİN, Osman Nuri, **Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, İstanbul, İ.Büyük Şehir Yay,1995, C. 2.
- GÜNAY, Hacı Mehmet “ Sükna”, **TDVİA**, C. 38, 2010.
- İNAL, İbn'ül Emin Mahmut Kemal- Hüsametdin Hüseyin, “Efkafl-ı Hümayun Nezareti'nin Kuruluş Tarihi ve Nazırların Hal Tercümeleri 2”, (sad: Nazif ÖZTÜRK), **Vakıflar Dergisi**, Sy. 16, Ankara, 1982.
- İNALCIK, Halil, **Devlet-i Aliye**, İstanbul, T.İ.B Kültür Yay, 2009.
- KAL'A, Ahmet, “Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla ilgili Genel Bir Değerlendirme”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.1, Sy. 1, İstanbul, 2003.
- KAL'A, Ahmet, **İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları I**, İstanbul Külliyyatı VII, İstanbul, İA Merkezi Yay, 1998.
- KARAMURSAL, Ziya, **Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler**, Ankara, TTK, 1989.
- KAYAR Mehmet Sedik, İslam Hukukunda İcare Akdi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2011.
- KAZGAN, Haydar, “Gedikler”, **Yakın Tarihimizin İktisadi Panoraması**, Ankara, TTK Yay, 2011.
- KAZICI, Ziya “Ahilik”, **TDVİA**, C. 1, 1988.
- KOYUNCU KAYA, Miyaşe, “The Dilemma Of The Ottoman State: Establishing New Gediks Or Abolishing Them”, **Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 8/5, Spring, 2013.
- MANTRAN, Robert, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I**, (çev. Server Tanilli), İstanbul, Say Yay, 1991.
- ÖNSOY, Rifat, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**, Ankara, Türkiye İş Bankası Yay, 1988.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Gedikli”, **TDVİA**, C. 13.
- ÖZKAYA, Yücel, **XVIII. yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı**, Ankara, Aslımlar Matbaası, 1985.
- ÖZTÜRK, Nazif, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Ankara, TDV Yay, 1995.
- SERTOĞLU, Midhat, **Osmanlı Tarih Lûgatı**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1986.
- ŞEN, Murat, “Osmanlı Devleti'nde Sosyal Güvenlik: Ahi Birlikleri, Loncalar, Vakıflar”, **Çimento İşveren Dergisi**, C. 16, Sy. 6, Kasım 2002.

- ŞENER, Abdülkadir, **İslam Hukukunda Hibe**, Ankara, AÜİFY, 1984.
- TABAKOĞLU, Ahmet, "Türkiye' de İş Ahlaki Geleneği", **İşletmelerde İş Etiği**, İstanbul, İTO Yay.
- TABAKOĞLU, Ahmet, "Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi", **İktisat Tarihi Toplu Makaleler I**, İstanbul, Kitabevi, 2005.
- TABAKOĞLU, Ahmet, "Türk Çalışma Hayatında Fütüvvet ve Ahilik Geleneği", **İktisat Tarihi Toplu Makaleler I**, İstanbul, Kitabevi, 2005.
- TABAKOĞLU, Ahmet, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1994, s. 299;
- ULUÇAY, M. Çağatay, "İstanbul Saraçhanesi Ve Saraçlarına Dair Bir Araştırma", **İÜEF Tarih Dergisi**, Sy. 3, İstanbul, 1953.
- ÜÇÖK, Coşkun - Ahmet MUMCU - Gülnihal BOZKURT, **Türk Hukuk Tarihi**, Ankara, Turhan Kitabevi, 2014, s. 283.
- YILDIRIM, Onur, "Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826", **Toplum ve Bilim**, Sy. 83, 1999.
- http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/12_nolu_muhimme_2.pdf, madde 915, 918.923.
- http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/12_nolu_muhimme_2.pdf, madde 1008.
- http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/12_nolu_muhimme_2.pdf, madde, 1014.
- http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/12_nolu_muhimme_2.pdf, madde, 1012.
- http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/5_nolu_muhimme/, madde 65
- <http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/6%20NUMARALI%20M%C3%9CH%C4%B0MME.pdf>, madde 63.
- http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/82_NOLU%20M%C3%9CH%C4%B0MME.pdf madde 154.
- http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/82_NOLU%20M%C3%9CH%C4%B0MME.pdf madde 154.
- <http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/85%20NOLUM>, madde 168.

http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/7_nolu_muhimme_3.pdf madde 2149.

http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/content/Yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/6_NUMARALI_MUHIMME.pdf, madde 128.